

بازنمایی دینداری در سریال‌های تلویزیونی (مطالعه موردی: سریال مادرانه)

ابوتراب طالبی*، احسان قرنی✉

چکیده

پژوهش حاضر، با هدف مطالعه دینداری بازنمایی شده در تلویزیون، مورد سریال مادرانه، نگاشته شده است. در این سریال که در ماه رمضان سال ۱۳۹۲ از شبکه سوم سیما پخش شد و بیشترین میزان بیننده و رضایت را جلب کرد، ارائه نوع دینداری، نمود خاصی دارد. این مطالعه، مبتنی بر نظریه بازنمایی انجام شده است که بر اساس آن، رسانه‌ها نه به انتقال که به خلق معنا می‌پردازند و جهان را از طریق بازنمایی می‌سازند و بازنمایی می‌کنند. روش پژوهش، نشانه‌شناسی بوده است که بر مبنای آن، معانی نهفته در متن آشکار می‌شوند. بر این اساس، نشانه‌های دینی موجود در این سریال، استخراج و یافته‌ها، مطالعه و تجزیه و تحلیل شده‌اند. مبتنی بر نتایج به دست آمده، در این سریال، گونه‌ای از دینداری عرفانی (شهودگرا) با بن‌مایه‌های مریدی و مرادی، همراه با رویکرد اخلاقی و ارتباط با یک روحانی اخلاق‌گرا، به‌منزله دینداری مرجح، بازنمایی شده است. دو گونه دینداری اخلاقی (اخلاق‌گرا) و مناسکی و شعائری (تکلیف‌گرا) نیز با محوریت اصلی دینداری شهودگرا مرتبط شده‌اند.

کلیدواژه‌ها: دینداری، بازنمایی، نشانه‌شناسی، رسانه

مقدمه

دین رسانه‌ای شده از لحاظ شکل و محتوا، با دین سنتی متفاوت است و حتی گاه، رقیبی برای قرائت‌های سنتی از دین به‌شمار می‌رود (نوربخش و مولایی، ۱۳۹۰: ۸۳۵). رسانه‌ها بر سطح و نوع دینداری مردم تأثیر می‌گذارند و با ارائه الگوهای، دینداری‌های موجود را تحت تأثیر قرار می‌دهند و گونه‌های جدید و تغییر یافته‌ای از دینداری را پدید می‌آورند (شجاعی‌زند، ۱۳۸۶ و خسروخاور، ۲۰۰۷). صداوسیما جمهوری اسلامی نیز به‌مثابه بزرگ‌ترین رسانه کشور، مبتنی بر شرح وظایف‌اش، گسترش دین و فرهنگ دینی را تکلیف خویش می‌داند. این رسانه، طی سال‌های پس از پیروزی انقلاب، همواره کوشیده است در مسیر ارائه الگوهای دینی به جامعه و جهت‌دهی به دینداری مخاطبان، حرکت و نحوه خاصی از دینداری را بازنمایی کند. به‌عبارت‌دیگر، به‌مثابه اصلی‌ترین رسانه سراسری و همگانی نظام جمهوری اسلامی، از سوی رهبران اصلی نظام مأموریت یافته است تا اولاً، خود صد درصد اسلامی شود، زیرا در غیر این صورت اسلام در ایران اجرا نخواهد شد (امام خمینی، جلد ۱۰: ۱۱) و ثانیاً، وسیله‌ای برای سوق دادن مردم به فرهنگ اسلامی باشد. به‌این ترتیب، این رسانه حجم بسیار وسیعی از برنامه‌های خود را به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم، به تبیین و تبلیغ اسلام اختصاص داده و کوشیده است تا متناسب با دیدگاهی که درست می‌داند، مخاطبانش را هدایت و راهبری کند. بر این اساس، شناخت دیدگاه حاکم بر برنامه‌های دینی صداوسیما اهمیت می‌یابد چراکه آگاهی از ویژگی‌های دین بازنمایی شده در تلویزیون، وجوه گوناگون دین برساخته را آشکار می‌سازد و پژوهشگران و مخاطبان را به لایه‌های پنهان و آشکار آن واقف می‌کند. به‌این ترتیب، پرسش مطرح شده در مقاله حاضر این است که تلویزیون چه نوع دینداری را بازنمایی می‌کند؟

رویکردهای نظری پژوهش

بازنمایی: بازنمایی^۱ تولید معنا از طریق چارچوب‌های مفهومی و گفتمانی است، به‌این ترتیب که معنا از طریق نشانه‌ها بازتولید می‌شود. بر اساس این تعریف، عنصر مهم و اساسی در بازنمایی تولید معناست و نه انتقال معنایی که از پیش وجود دارد. عنصر تولید معنا تا آنجا در بازنمایی، اهمیت می‌یابد که بنابر نظر استوارت هال^۲، جهان را از طریق بازنمایی می‌سازیم و بازسازی می‌کنیم

1. representation

2. Stuart Hall

بازنمایی دینداری
در سریال‌های تلویزیونی
(مطالعه موردی:
سریال مادرانه)

(کالورت^۱ و لوپس^۲، ۲۰۰۸: ۲۳۸). در بازنمایی، با جهانی روبه‌رو هستیم که ساخته یا بازسازی شده است، نه جهانی که در خارج وجود عینی دارد. جهانی که رسانه بازسازی می‌کند، جهانی خاص است که نسبتی با جهان خارج دارد اما لزوماً عین آن نیست. به تعبیر ریچارد دایر^۳، در بازنمایی رسانه‌ای، رسانه‌ها ساختی را از جنبه‌های مختلف واقعیت مانند مکان‌ها، اشیا و هویت‌های فرهنگی می‌گیرند و ایجاد می‌کنند (استنفورد^۴ و آمپ^۵، ۲۰۱۰: ۱۰۶). در این تعریف نیز بر ایجاد تأکید شده است، زیرا رسانه‌ها پاره‌های مختلف واقعیت را می‌گیرند، به آن شکل می‌دهند و تصویرهایی ایجاد می‌کنند. تصاویر ارائه شده در رسانه، نه عین واقعیت که بازسازی و حتی دستکاری شده هستند؛ بنابراین، دریافت واقعیت به ژرف‌کاوی نیاز دارد و به‌سادگی، به‌ویژه، برای مخاطب عادی، قابل دریافت نیست (مهدی‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۵).

نشانه‌شناسی: نشانه‌شناسی روشی برای رسیدن به مضامین و معانی نهفته در متن است که قابلیت درک آن به رمزهای معنایی یا نظام‌های علائم مانند زبان بستگی دارد (استریناتی، ترجمه پاک‌نظر، ۱۳۸۰: ۱۵۳). سوسور^۶ یک نظام دووجهی را در نشانه‌شناسی بنیاد می‌گذارد، متشکل از دال و مدلول: دال یک تصور صوتی و مدلول، یک تصور مفهومی است که دال بر آن دلالت می‌کند. نشانه زبانی، یک شیء را به یک نام پیوند نمی‌دهد بلکه یک مفهوم را به یک تصور صوتی مرتبط می‌کند که در واقع، نشانه روان‌شناسانه یک صداست که بر حس ما تأثیر می‌گذارد (۱۹۵۹: ۶۷-۶۵). پیرس^۷ به نقش تفسیری نشانه اشاره می‌کند و تفسیر را هم نوعی نشانه می‌داند که به همین ترتیب تداوم می‌یابد (۱۹۳۱: ۳۰۳). پیرس می‌گوید، نشانه ممکن است شمایل، نمایه یا نماد باشد (ترجمه سجودی، ۱۳۸۱: ۵۶). بارت^۸ بر این باور است که هر نوع نشانه‌شناسی، نسبت میان دو مضمون را مسلم فرض می‌گیرد: دال و مدلول؛ اما در هر نظام نشانه‌شناسی، نه با دو بلکه با سه مضمون یعنی دال، مدلول و نشانه سروکار داریم، نشانه‌ای که پیونددهنده تام دو مضمون اولیه است. بر این اساس، میان دال و مدلول و نشانه کارکرد التزامی وجود دارد (ترجمه اباذری، ۱۳۸۰: ۸۹). از دیدگاه بارت، همه نشانه‌ها چندمعنایی هستند و توان بالقوه‌ای برای دلالت‌های چندگانه دارند. پیام زبانی از دو راه به دریافت معنای تصویر کمک می‌کند، معنای صریح و معنای ضمنی متعدد (استوری، ترجمه پاینده، ۱۳۸۶: ۲۲۰).

دینداری: نظام یا نظام‌هایی که دین خوانده می‌شوند، برآمده از عناصری

1. Calvert

2. Levis

3. Richard Dayer

4. Stafford

5. Amp

6. De Saussure

7. Peirce

8. Barthes

هستند که خود از متون مقدس و تکوین تاریخی دین نشئت گرفته‌اند. این نظام‌ها در دینداری دینداران هم نمود می‌یابند. از این‌رو، می‌توان دین را در دینداری پیروان آن هم مورد مطالعه قرار داد.

پژوهش‌های ارتباطی،
سال بیست‌وهفتم،
شماره ۲ (پیاپی ۱۰۲)،
تابستان ۱۳۹۹

جدول ۱. تعریف دین از نگاه صاحب‌نظران

Table 1. Definition of religion from the point of view of experts

صاحب‌نظران	تعریف
همیل‌فارب ^۱	دین، داشتن اهتمام دینی است؛ به‌گونه‌ای که نگرش، گرایش و کنش‌های فرد را متأثر سازد (۱۹۷۵: ۶۰۷).
دورکیم	دین دستگاهی همبسته از باورها و اعمال مربوط به امور لاهوتی، امور مجزا از امور ناسوتی یا امور ممنوع است. این باورها و اعمال، همه پیروان را در یک اجتماع اخلاقی واحد به نام امت متحد می‌کند (ترجمه پرهام، ۱۳۸۳: ۶۳).
همیلتون	ایمان نظام‌های اعتقادی است و عملکردهایش (ترجمه ثلاثی، ۱۳۷۷: ۴۱).
اسمارت	دین نظامی خاص یا مجموعه‌ای از نظام‌هاست که در آن، آموزه‌ها، اسطوره‌ها، مناسک، احساسات، نهادها و دیگر عناصر مشابه درهم‌تنیده‌اند (ترجمه منتظری و شاکرنژاد، ۱۳۸۹: ۱۴).
جوادی آملی	دین مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی است که برای اداره جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها باشد (۱۳۷۲: ۹۳).
محدثی	دین نظامی فرهنگی است که حول تجربه دینی شکل می‌گیرد و این تجربه دینی، معطوف به نظمی بنیادین و مبنایی است که از امور روزمره فراتر می‌رود (۱۳۹۱: ۲۰۹).

پیشینه پژوهش

جدول ۲. پیشینه تجربی پژوهش

Table 2. Empirical background of the research

نویسندگان	نتایج
راودراد و معتمدی (۱۳۹۶)	دو راه اصلی بازنمایی امر قدسی در قالب تصویر، سبک استعلایی و بهره‌گیری از نمادهاست. این دو راه در انتهای محوری قرار دارند که یک‌سوی آن، امر قدسی سوی دیگر آن، امر بشری است. سبک استعلایی، مخاطب را از امر بشری به سوی امر قدسی می‌کشاند و تجربه آن را برای مخاطب فراهم می‌کند. بهره‌گیری از نمادها، امر قدسی را در قالب امر بشری برای مخاطب به ارمان می‌آورد.

1. Himmelfarb

ادامه جدول ۲.

بازنمایی دینداری
در سریال‌های تلویزیونی
(مطالعه موردی:
سریال مادرانه)

نویسندگان	نتایج
کازمی و پرویزن (۱۳۹۱)	شکلی خاص از دینداری، یعنی دینداری رسمی، به شدت، با شیوه خوانش افراد از متون تلویزیونی رابطه دارد؛ بنابراین، تلویزیون از طریق تولیدات رسانه‌ای، افرادی را با خود هم عقیده می‌سازد که از پیش با آن رویکرد به مسائل نگاه می‌کردند.
حسینی پاکدهی و همکاران (۱۳۹۶)	سینمای دینی پس از انقلاب در پرداختن به مسائل و موضوعاتی مانند نبوت، ولایت، عدل، امامت، ولایت فقیه، امام زمان، مسئله غیبت و مانند آنها کم‌کار بوده است، برخی مسائل اصلاً بیان نشده‌اند و موضوعاتی مانند امام زمان و واقعه عاشورا صرفاً در بعد عاطفی متوقف مانده‌اند. مقولات عزاداری و زیارت، ناهم‌سو با روندهای اجتماعی در فیلم‌های بررسی شده در همه دهه‌ها تکرار شده است.
بهشتی (۱۳۹۲)	در سینمای ایران فیلم‌های حرفه‌ای و مبتنی بر شگردهای دقیق سینمایی، تصویر نامطلوبی از نمادهای مذهبی و شخصیت‌های دارای این نمادها ارائه کرده‌اند. کارگردانان متعهد نیز یا فیلم‌هایی از لحاظ ساختار سینمایی، ضعیف تولید کرده‌اند و یا از نحوه بازخورد فیلم‌ها در بین مردم غافل شده و در نهایت، چیزی غیر از آنچه می‌خواسته‌اند، در جامعه منتشر کرده‌اند.
راودراد و همکاران (۱۳۹۰)	فیلم کتاب قانون به نوعی دارای گفتمان چندصدایی است. گفتمان مسلط بازنمایی شده در این فیلم، گفتمان دینی عامیانه است که با استفاده از دو گفتمان روشنفکری دینی و گفتمان سنت اسلامی به چالش کشیده می‌شود و به این ترتیب، مخاطب را به قضاوت و داوری می‌خواند.
راودراد و سلیمانی (۱۳۸۹)	فیلم زیر نور ماه، بازنمایی کاملی از آموزه‌های سنت اسلامی است. فیلم با ارائه عرفانی برخاسته از دین که نهایت وصل عارف را در خدمت خلق می‌داند، به دنبال اصلاحات دینی در جامعه است و به نقد بعضی از اعتقادات دینی می‌پردازد.

انواع دینداری

برخی از انواع دینداری به‌ویژه در جامعه ایران، از دیدگاه صاحب‌نظران به این

شرح است:

- ۱- در دینداری متدینان، سنخ روانی آنان نقش مهمی ایفا می‌کند. از نگاه مری میداو^۱ ۴ سنخ روانی در میان دینداران قابل تشخیص است: اول، برون‌گرا، کنشگر و اهل شورونشاط؛ دوم، برون‌گرا و کشش‌پذیر؛ سوم، درون‌گرا، کشش‌پذیر و اهل خلوت و رازونیز و چهارم، درون‌گرا، کنشگر و در پی تقویت اراده و طرد عواطف.
- ۲- دینداری از یک منظر، به دینداری فردی، به معنای در پیش گرفتن راه منحصر به فرد خویش در گرایش به دین و در مقابل، دینداری نهادی،

1. Mary Meadow

به معنای رعایت مناسک و شعائر، اعتقادات و احکام یک جامعه دینی خاص، تقسیم می‌شود (ملکیان، ۱۳۷۸: ۹).

۳- دینداری از لحاظ نسبت با تحولات نوین جامعه، به ۳ دسته تقسیم می‌شود: اول، الگوی نو - سنتی مبتنی بر تجدید اسلام سنتی، در قرائتی ارتدکس و فاقد انگیزه‌های سیاسی، دوم، الگوی بازنگری بر اساس پذیرش تغییرات خودآگاهانه با پیامدهای بنیادین و سوم، الگوی خردگرایی مبتنی بر منع هرگونه تداخل بین سیاست و دین و امتناع آگاهانه از مشروعیت یافتن هر قانون متأثر از دین (خسروخواهر، ۲۰۰۷: ۴۵۵).

۴- دینداری از دیدگاهی دیگر، به دین رسمی و دین عامیانه تقسیم می‌شود، به‌مثابه صورتی از دین که در برابر دین رسمی قرار دارد. این نوع دین، عبارت از باورها و رفتارهایی است که طبیعتی آشکارا دینی دارند، ولی تحت سلطه و کنترل یک نهاد رسمی نیستند. این دسته از باورها و رفتارها، به‌صورت سرشتی در نهاد مردم عادی یک جامعه مندرج شده‌اند و در سطوح مختلف، هویت فرهنگی آنان را شکل داده‌اند (موسی‌پور، ۱۳۹۳: ۳-۲).

۵- از چشم‌اندازی دیگر، اصناف دین‌ورزی سه گونه‌اند: الف) مصلحت‌اندیش (غایت‌اندیش): آدابی - مناسکی، جمعی - آیینی، شریعتی - فقهی و مبتنی بر عقل ابزاری، اعم از عامیانه با غلبه عاطفه و عالمانه بر اساس عقل عملی (آخرت‌گرا یا دنیاگرا)، ب) معرفت‌اندیش، با حاکمیت عقل نظری؛ مشخصه اصلی حیرت عقلانی و ج) تجربت‌اندیش: عشقی، کشفی، تجربی، یقینی و مبتنی بر جبر عاشقانه (سروش، ۱۳۷۸: ۲۶-۲۲).

۶- از نگاهی دیگر، ۸ نوع دینداری شناخته‌شده است: اول - ضد دینداری؛ دوم - غیر دینداری؛ سوم - دینداری عوام؛ چهارم - دینداری ابزاری؛ پنجم - دینداری ترکیبی نوین؛ ششم - دینداری الهیاتی، فقهی و شریعت‌مدارانه؛ هفتم - دینداری سکولار اعم از ترکیبی حداقلی و حداکثری و هشتم، دینداری لائیک اعم از نگاه فرانسوی و نگاه احزاب دموکرات مسیحی (نیک‌پی و همکاران، ۱۳۸۲).

۷- در تقسیم‌بندی دیگر، ۵ نوع دینداری از یکدیگر متمایز شده‌اند: اول، دینداری مناسکی و شعائری (تکلیف‌گرا)؛ دوم، دینداری عقلی و فلسفی (عقل‌گرا)؛ سوم، دینداری عرفانی (شهودگرا)؛ چهارم، دینداری اخلاقی (اخلاق‌گرا) و پنجم، دینداری ولایتی (عاطفه‌گرا) (موحدیان عطار، ۱۳۹۷: ۲۳).

بازنمایی دینداری
در سریال‌های تلویزیونی
(مطالعه موردی:
سریال مادرانه)

بازنمایی استوارت هال

هال از دو نوع راهبرد برای بازنمایی سخن می‌گوید:

- اول، کلیشه‌سازی^۱: به معنای نادیده گرفتن برخی خصوصیات یا ویژگی‌ها و اکتفا کردن به برخی امور کلی است و از نوعی خواست همسان‌سازی حکایت می‌کند (مهدی‌زاده، ۱۳۸۷: ۲۰). کلیشه‌سازی در رسانه‌ها به ۳ شیوه صورت می‌پذیرد:

- ارائه تصویری غلط از حضور یا سلطه واقعی گروه مورد نظر

- نمایش محدود، ثابت و پایدار گروهی خاص

- مشروعیت‌زدایی از گروه یا گروه‌های مختلف، از طریق مقایسه آنها با تصور آرمانی و نحوه رفتار افراد (ویلیامز، ترجمه قاسمیان، ۱۳۸۴: ۱۴۷).

- دوم، طبیعی‌سازی^۲: طی این جریان، وضعیت موجود در ساختارهای مختلف اجتماعی، فرهنگی و تاریخی، از بعد تاریخی خود تهی می‌شود و به همین دلیل این ساختارها طبیعی به نظر می‌رسند (هیوارد، ترجمه محمدی، ۱۳۸۰: ۲۰۴).

آنچه رسانه‌ها به نام واقعیت به مخاطبان خود عرضه می‌کنند، تصویری است که با ملاحظات خاص از واقعیت بیرونی اخذ، دستکاری و ارائه شده است. این کار به تعبیر هال، از طریق رمزگذاری در مرحله تولید انجام می‌شود که طی آن مجموعه‌ای از رمزهای حرفه‌ای از قبیل مهارت فنی و ارزش‌های تولیدی عمل می‌کنند (هال، ۱۹۹۹: ۹۲). رمزهای حرفه‌ای، مولد معانی مرجح با ارزش سیاسی ایدئولوژیک و نهادی اثرگذارند و خودشان نیز نهادینه (ساخت‌یافته) هستند. هال همچنین استدلال می‌کند که رسانه‌ها محصولات خود را در چارچوب علائق و منافع نیروهای مسلط هژمونیک رمزگذاری می‌کنند. بر اساس این نظریه، کار تلویزیون، نه انعکاس واقعیت بیرونی و انتقال معنا که تولید آن از طریق چارچوب‌های گفتمانی و ساخت و بازسازی جهان است. به این ترتیب، مخاطب تلویزیون رمزهایی را می‌گشاید که در چارچوب علائق و منافع نیروهای مسلط حرفه‌ای در مرحله تولید رمزگذاری شده است.

در حوزه نشانه‌شناسی، از دیدگاه‌هایی مانند دال و مدلول سوسور، نقش تفسیری پیرس و رمزگان‌های بارت استفاده شده است. برای بررسی دینداری، به‌مثابه داشتن اهتمام دینی و تأثیری که بر نگرش، گرایش و کنش‌های فرد می‌گذارد، از تقسیم‌بندی پنجگانه انواع دینداری تکلیف‌گرا، عقل‌گرا، شهودگرا، اخلاق‌گرا و عاطفه‌گرا با نظر به نوع دینداری عامیانه استفاده شده است که

1. stereotyping
2. naturalization

متناسب با جامعه ایرانی و دارای فراگیری بیشتری به نظر می‌رسد؛ اقسام دیگر، برخی گرایش روان‌شناسانه دارند و بعضی، دارای رویکردهای خاص اعم از سیاسی، ناظر بر دینداری‌های جدید و بسیار جزئی هستند.

روش‌شناسی پژوهش

مطالعه نحوه بازنمایی دینداری در تلویزیون، مستلزم بررسی برنامه‌های تلویزیونی است تا از طریق کندوکاوی ژرف در نشانه‌های موجود، لایه‌های پنهان معنا در پس تصویرهای پخش شده شناخته شود و معناهای آن مورد بحث قرار گیرد. بر این اساس، در پژوهش حاضر، برای دریافت معانی نهفته در یک سریال تلویزیونی، روش نشانه‌شناسی انتخاب شده است. در این روش، با اتکا به دیدگاه‌های نشانه‌شناسانه، نشانه‌های موجود، استخراج، بررسی و تجزیه و تحلیل می‌شوند. نشانه‌شناسی، روشی کیفی است که نتایج به دست آمده از آن به جامعه مورد بررسی تعمیم نمی‌یابد، اما ژرف‌کاوی حاصل از آن می‌تواند تا حدودی رویکرد رسانه را نشان دهد. برای استخراج و تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش‌های زیر بهره گرفته شده است:

- تکنیک‌های تحلیل نشانه‌شناختی: در تحلیل نشانه‌شناختی این سریال از تکنیک استفاده می‌شود: الف) ساختار همنشینی، به معنای نگاه کردن به موضوع، همچون سلسله‌ای از رویدادها که نوعی روایت خاص را می‌سازد، با تأکید بر کارکردهای پروپ^۱، به مفهوم عمل یک شخصیت که از دیدگاه دلالت‌کنندگی آن بر جریان عمل تعریف می‌شود، ب) ساختار جانشینی، به معنای جست‌وجوی الگوی پنهان تقابل‌های نهفته در متن که نقش مهمی در ساخت معنا دارند (آسابرگر، ترجمه اجلالی، ۱۳۸۹: ۴۳-۳۹).

- نظام‌های نشانه‌ای: ۶ نظام نشانه‌ای در نشانه‌های موجود در یک فیلم سینمایی یا تلویزیونی بررسی می‌شود: ۱) نظام نشانه‌ای تصویری که از شماییلی آغاز می‌شود اما از آن درمی‌گذرد؛ ۲) نظام نشانه‌ای حرکتی که جدا دانستن آن از نشانه‌های تصویری یکی از مهم‌ترین گام‌های نشانه‌شناسی سینما و تلویزیون بوده است؛ ۳) نظام نشانه‌ای گفتاری و کلام؛ ۴) نظام نشانه‌ای نوشتاری از قبیل عنوان‌بندی‌ها، نوشته‌های درون تصاویر و زیرنویس‌ها؛ ۵) نظام نشانه‌ای آوایی غیر زبان‌شناسی مانند سروصداها، اصوات طبیعی و ۶) نظام نشانه‌ای موسیقایی اعم از موسیقی متن، موسیقی فیلم‌نامه و زمزمه موسیقایی شخصیت‌ها (احمدی، ۱۳۸۸: ۹۹).

1. Propp

بازنمایی دینداری
در سریال‌های تلویزیونی
(مطالعه موردی:
سریال مادرانه)

- رمزگان: رمزگان‌های پنجگانه بارت که در سازوکارهای معنایی متن دخالت دارند: (۱) رمزگان هرمنوتیک که پایان داستان را به تأخیر می‌اندازد تا دل‌بستگی و انتظاری را در تماشاگران حفظ کند؛ (۲) رمزگان معنایی اشاره به بهره‌گیری از دلالت ضمنی برای دادن بینشی از شخصیت‌ها، موضوعات یا تنظیماتی دارد که بر اساس آنها خواندن را از طریق دانسته‌هایمان از قصه‌ها می‌آموزیم؛ (۳) رمزگان نمادین فرایند بازنمایی یک موضوع، ایده یا احساس از طریق چیز دیگری (استعاره بصری) از جمله تقابل است؛ (۴) رمزگان کنشی مرتبط با پیشرفت قصه و درگیر با رمزگان رفتار یا کنشی است که ما را به پیامدهای قابل پیش‌بینی هدایت می‌کند؛ (۵) رمزگان فرهنگی به دانش خاص فرهنگی از بیرون متن وابسته است که برای معنا کردن متن به کار می‌رود (۱۹۷۴: ۱۷-۲۰).

جدول ۳. ویژگی‌های دینداری پنجگانه

Table 3. Characteristics of religiosity

ویژگی‌ها	نوع دینداری
تمایل به شرکت در عبادات و مناسک جمعی؛ آخرت اندیشی به معنای دلمشغولی، جمع‌آوری ثواب و گریز از عقاب اخروی، طالب تکلیف و حکم بودن؛ پذیرش تقلید و تعبد؛ دلمشغول صورت عبادات و دستورالعمل مناسک بودن؛ در پی حل مشکلات زندگی از راه توسل و اذکار و اوراد بودن؛ توجه کمتر به حقایق و فلسفه عبادات و اعمال دینی	شعائری (تکلیف‌گرا)
در پی فهمیدن و کشف و درک فلسفه احکام و آموزه‌های دینی بودن؛ قانع نشدن به احکام و آداب تعبیدی؛ گرایش به نظام‌مندسازی دین؛ تلاش برای علمی یا عقلانی معرفی کردن دین؛ علاقه به فلسفه	فلسفی (عقل‌گرا)
در پی چشیدن و تجربه درونی دین بودن؛ تمایل به تأویل باطنی احکام و عبادات و آموزه‌های دینی؛ تمایل به یافتن عبارات و دلالت‌های وحدت وجودی در متون دینی؛ نقداندیشی و اهتمام به حال؛ تمایل بیشتر به دین‌ورزی فردی و عزلت و آرامش؛ متقاضی دستورالعمل سلوکی نسخ‌وار و عملیاتی بودن؛ علاقه به عرفان	دینداری عرفانی (شهودگرا)
مهم‌تر دیدن اخلاق و پاکی درون در قیاس با احکام و دستورات شرعی؛ کم‌اعتنایی به احکام و آداب و آیین‌های دینی؛ اهتمام به کاستن از درد انسان‌ها و شفقت و محبت به دیگران، گرایش به «خودمرجع‌انگاری» در دینداری	دینداری اخلاقی (اخلاق‌گرا)

ادامه جدول ۳.

پژوهش‌های ارتباطی،
سال بیست‌وهفتم،
شماره ۲ (پیاپی ۱۰۲)،
تابستان ۱۳۹۹

ویژگی‌ها	نوع دینداری
تکیه بر عواطف دینی و عنصر دوستی و دشمنی در راه دین؛ کم‌اعتنایی به احکام، اعمال و فهم آموزه‌های دینی در قیاس با عواطف و احساسات دینی؛ تمایل به تشکیل دسته یا گروه، جمعیت‌ها و محافل شورآفرین دینی؛ دادن اولویت بیشتر به حال و هوای مجالس دینی در مقایسه با اهتمام به عمق و ژرفای مطالب؛ کم‌اعتنایی به اخلاق در نسبت با محبت و شور و هیجان دینی؛ اصالت دادن به عامل فیض و عنایت در قبال عامل تلاش فردی (موحدیان عطار، ۱۳۹۷: ۶۴-۲۴)	دینداری ولایی (عاطفه‌گرا)

شاخص‌های دینداری عامیانه: موروثی بودن؛ باور به خرافات؛ توجه ویژه به مراسم و شعائر عامه‌پسند؛ دوری از عقلانیت؛ گرفتن عقاید دینی از رفتار مردم و بی‌توجهی به متون دینی.

مدل سنجش دینداری

اندیشمندانی مانند لنسکی، با بررسی جهت‌گیری دینی و میزان درگیر بودن با گروه‌های دینی؛ گلاک - استارک با مطالعه بعد باور، بعد مناسکی، بعد تجربی و بعد دانشی؛ فکویاما با کنکاش در ابعاد چهارگانه شناختی، آیینی، عقیدتی و عبادی؛ دیجانگ - فاکنر - وارلند با بررسی باور، تجربه، عمل دین و پیامدهای اخلاق فردی، دانش دینی و پیامدهای اجتماعی مدل‌هایی برای سنجش دینداری ارائه کرده‌اند؛ اما از آنجا که این مدل‌ها به‌طور معمول، در جوامع غربی و در حوزه مسیحیت ارائه و مطالعه شده‌اند، صاحب‌نظران ایرانی کوشیده‌اند با در نظر گرفتن دیدگاه‌های اسلامی، به‌نوعی مدل بومی سنجش دینداری دست یابند. برای نمونه، می‌توان به دو مدل گلزاری و خدایاری فرد با رویکرد روان‌شناختی و الگوی شجاعی‌زند، با رویکرد جامعه‌شناختی اشاره کرد. در بخش روش‌شناسی، ویژگی‌های الگوی اخیر که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است، توضیح داده خواهد شد.

برای بررسی دینداری در این پژوهش، از الگوی شجاعی‌زند استفاده شده است. این مدل همان مدل گلاک - استارک است که با عنایت به مفاهیم اسلامی و رویکرد شیعی، بومی شده است:

بازنمایی دینداری
در سریال‌های تلویزیونی
(مطالعه موردی:
سریال مادرانه)

جدول ۴. مدل سنجش دینداری

Table 4. Religiosity assessment model

ابعاد وجودی انسان	وجه دین	ابعاد دین	ابعاد دینداری	نشانه‌های دینداری	پیامدهای دینداری	
ذهن	معرفتی	اعتقادات	معتقد بودن	داشتن معلومات دینی	بینش الهی	
روان	عاطفی	عبادیات	ایمانیات	مؤمن بودن	اهل معنا بودن	
			اهل عبادت بودن			انجام فردی عبادات
						انجام جمعی عبادات
		اخلاقیات	اخلاقی عمل کردن		متخلق بودن	
تن	عملی	شرعیات	متشرع بودن	عمل به تکالیف فردی	داشتن ظاهر دینی	
					ابراز هویت دینی	
					داشتن اهتمام شعائری	
					داشتن مشارکت دینی	
					داشتن معاشرت دینی	
					اهتمام دینی در خانواده	

مفاهیم به کار رفته در مدل سنجش دینداری شجاعی‌زند، به این شرح‌اند: عقیده: موضوعات بنیادین هستی‌شناختی و مسائل غایی حیات؛ ایمان: شدت تعلق، عمق دلبستگی و میزان اعتماد و اتکا به محتوای آن؛ اخلاق: تواسی و نواهی مربوط به حوزه نیکویی‌شناسی، مرتبط با تعامل پسندیده با دیگران؛ شرع: مقررات حداقلی که نحوه زندگی را در دنیا و تعامل با خود، طبیعت و دیگران تعیین می‌کند؛ ظاهر دینی: عمل به دستورات دینی درباره ستر، حجاب، وضع لباس، آرایش و زینت‌آلات؛ شعائر دینی: متابعت و هواداری دینی برای تذکار و تکریم مقدسات اعم از اشخاص، مکان‌ها، زمان‌ها و اشیای مقدس؛ مشارکت دینی: بر عهده گرفتن نقش و یا مسئولیت در فعالیت‌های دینی و سهیم شدن در هزینه‌های آن؛ معاشرت دینی: محدود ساختن معاشرت با غیرهم‌کیشان؛

پژوهش‌های ارتباطی،
سال بیست و هفتم،
شماره ۲ (پیاپی ۱۰۲)،
تابستان ۱۳۹۹

اهتمام دینی در خانواده: معیارهای همسرگزینی، نامگذاری و تعلیم و تربیت دینی فرزندان، تزیینات به کار رفته در منزل، رفت و آمدهای فامیلی و دوستان خانوادگی که نشان‌دهنده دغدغه‌های دینی سرپرست خانوار است (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴). هرچند این مدل برای سنجش دینداری در مطالعات میدانی پیشنهاد شده است و برای اعمال، نیاز به تکمیل پرسشنامه دارد، با توجه به اینکه نشانه‌های موجود در سریال اطلاعاتی، فراهم می‌کند که می‌توان آن را با مدل پیشنهادی سنجید، در این پژوهش، داده‌ها مبتنی بر این مدل استخراج شده‌اند. نکته پایانی اینکه برخی موارد در این مدل، مانند مرتبط دانستن عبادات صرفاً با روان انسان؛ گنجاندن اخلاقیات در بخش تن و عملی، نه عاطفی دانستن شعائری مانند عزاداری، زیارت و توسلات، جای بحث دارد.

سریال مادرانه: انتخاب سریال مادرانه که در ماه رمضان ۱۳۹۲ در ۲۷ قسمت حدوداً ۴۰ دقیقه‌ای از شبکه سوم سیما پخش شد، مبتنی بر این دلایل بوده است: (۱) برخورداری از حدود ۷۰ درصد بیننده و ۸۳/۵ درصد رضایت در حد زیاد و خیلی زیاد؛ (۲) پخش در ماه مبارک رمضان، ماه آمادگی بیشتر مردم برای دریافت پیام‌های دینی؛ (۳) ارائه نوعی دینداری و تأکید بر سبک زندگی دینی برای مقابله با آسیب‌هایی مانند اعتیاد و عشق خیابانی (با بررسی سریال‌های پخش شده در ماه رمضان سال‌های گذشته مشخص می‌شود که ویژگی خاص سریال مادرانه، طرح گونه‌های دینداری و انواع سبک زندگی، با ارائه نوع خاصی از دینداری و سبک زندگی، به مثابه پاسخ پرسش اصلی مطرح شده در قصه است). برای شناخت و استخراج نشانه‌ها، کل سریال و به ویژه برخی صحنه‌های مرتبط، بارها مشاهده و در موارد لزوم، با برخی از صاحب‌نظران مشورت شده است. ضمن اینکه با توجه به وجود دو وجه ایجاب و سلب در نشانه‌ها، وجوه مثبت و منفی در سرفصل‌های عبادیات، اخلاقیات و شرعیات، به صورت جداگانه مورد بررسی قرار گرفته‌اند. این تفکیک کمک می‌کند که با شناخت تقابل‌های موجود در ساختار جانشینی، ابعاد گوناگون دینداری در سریال آشکار شود.

یافته‌های پژوهش

الف) یافته‌های توصیفی

– مشخصات سریال

– نویسنده: سعید نعمت‌الله؛ کارگردان: جواد افشار

بازنمایی دینداری
در سریال‌های تلویزیونی
(مطالعه موردی:
سریال مادرانه)

پیام اصلی سریال: اردلان فردی صاحب مکنّت، با درگیری‌های شغلی گوناگون و کمترین تعلقات دینی است. همسر سابقش رعنا با تعلقات دینی کمتر از اردلان، سال‌هاست که او و فرزندانش، رها و ارسلان سه‌ماهه را ترک کرده و خارج از کشور، نزد پدر و مادرش اقامت گزیده زیرا دریافته که اردلان به خاطر ثروت پدرش با او ازدواج کرده است. اردلان پس از جدایی، با وجود مشغله‌های فراوان، فرزندانش را با کمک خدمتکارش گل‌بانو، زنی سنتی و مذهبی، بزرگ کرده است: ارسلان به مهدکودک می‌رود و رها دبیرستانی است. اردلان با وجود کنترل‌های شدیدی که بر فرزندانش دارد، ناگاه درمی‌یابد که رها گرفتار عشق خیابانی و سپس اعتیاد شده است. او تلاش می‌کند تا رها را از عاشق دروغینش، فرزند که به فکر باج‌خواهی از ثروت اردلان است، دور کند رعنا به ایران بازمی‌گردد تا فرزندانش را با خود به خارج ببرد. فرارهای مکرر رها از مدرسه، اردلان را به دبیرستان موقوفه ثانی می‌کشاند که مریم، نامزد سابقش، از ۶ ماه پیش مدیر آن است. وی زنی مذهبی، با پوشش چادر است که اردلان سال‌ها پیش او را رها کرده و باعث رنجش شدید و کینه دیرپای او و خانواده‌اش شده است. مادر اردلان هم به همین دلیل آزرده شده و به خانه سالمندان رفته است. او که مال فرزندش را حلال نمی‌دانسته، حتی از دیدار با او امتناع کرده و در همان‌جا درگذشته است. اردلان با فردی به نام نایبی در زدوبندهایی شریک است که اطرافیان وی از آن خبر ندارند. جلیل، پدر مریم، پیش‌ازاین، پهلوان، کشتی‌گیر و دارای افتخاراتی بوده است و اکنون در زورخانه ورزش می‌کند و جایگاه درخوری در میان ورزشکاران دارد. اردلان از همراهی دلسوزانه و بی‌چشمداشت دوست دیرینه‌اش، محمدجواد، برخوردار است. وی و همسرش آذر، زوجی مذهبی هستند که در کودکی یتیم شده‌اند و حاج‌آقا ثانی آنها را به فرزندی قبول کرده است. او مراد محمدجواد و همسرش، جلیل و خانواده‌اش و حتی مورد احترام اردلان است. اردلان برای حل مشکل رها از مریم کمک می‌خواهد و این استمداد، به معنای آغاز بازگشت او از مسیر نادرستی است که با جدا شدن از مریم، قدم در آن گذاشته است. مریم هم سراغ خانواده فرزند که خانواده‌ای مذهبی و سنتی هستند، می‌رود. در ادامه داستان، اردلان به خاطر دفاع سرسختانه از فرزندانش با نایب و سایر عوامل نقش‌آفرین در زدوبندها درگیر می‌شود. کشته شدن نایب و سرقت بیشتر ثروت اردلان و رفتن او تا آستانه مرگ، حوادث دیگری هستند که داستان سریال را پیش می‌برند.

پلیس نیز بر اساس شواهد، همچنان مراقب اوضاع است. اردلان با راهنمایی حاج آقا ثانی و به کمک مریم، در پی بازگشت از راه نادرست خود است که پلیس با پیگیری سرنخ‌هایی، دستگیرش می‌کند. او با اعتراف به خطاهای خود به زندان می‌رود. فرزندان اردلان نیز نزد مریم که ازدواج با او را پذیرفته است، می‌روند و همگی در انتظار آزادی وی از زندان می‌مانند.

ب) یافته‌های استنباطی (تحلیلی)

جدول ۵. تحلیل نشانه‌های استخراج شده

Table 5. Analysis of extracted symptoms

مفاهیم اصلی	اهتمام	مصادیق / نشانه‌ها / تحلیل
اعتقادات	خیلی کم	فرزاد به رها می‌گوید: «من چوب دو سر سوخت شدم، مادرم منو عاق کرده» (اعتقاد مرتبط با تکالیف)
ایمانیات	خیلی کم	حاج آقا ثانی، آذر و محمدجواد: خواندن اشعار عرفانی، تضرع برای شفای رها و توجه دادن به خدا و لزوم توبه (اردلان: عشق به فرزندان؛ فرزاد، اردلان و نایب: عشق‌ورزی به کسب ثروت و زویند اقتصادی؛ متناسب با ایمان به منزله موضوع دل‌بستگی نهایی)
عبادات	کم	فردی: گرفتن؛ (عبادیات در این بخش بروز کمی دارد که شاید تا حدی متناسب با سیر طبیعی داستان باشد). جمعی: نماز جماعت؛ (در سه مورد با نماز جماعت روبه‌رو می‌شویم)
اخلاقیات	بسیار زیاد	فضایل: کمک کردن به دیگران - رازداری - یتیم‌نوازی - حرمت گذاشتن به خانه - ساده‌زیستی - آبرومندی - امانتداری - اقرار به خطای گذشته - کنار گذاشتن کینه و بخشیدن - وفای به عهد - احسان به دیگران - صداقت با دیگران - نصیحت - حرمت گذاشتن به مادر - احسان به پدر و مادر - سرزنش خود به خاطر خطاها - اهمیت دادن به قسم - نااهل و بی‌بندوبار نبودن (بیشترین صفات مثبت مربوط به دیدگاه مرجع دینی در سریال است. بیشترین صفات مثبت مربوط به نمایندگان دیدگاه مرجع دینی در سریال؛ چرخش صدق‌پره‌مانان از صفات منفی به صفات مثبت) ردائیل: اسراف و تجمل‌گرایی - بی‌احترامی به بزرگ‌تر - تندخویی - زبان‌گزننده داشتن - حرمت نگذاشتن به خانه - بی‌اعتبار بودن - بی‌حرمتی به دیگران - غرور - کمک نکردن به دیگران - حرص و آز - قسم دروغ خوردن - عاق و نارضایتی والدین - اهل افراط و تفریط بودن

بازنمایی دینداری
در سریال‌های تلویزیونی
(مطالعه موردی:
سریال مادرانه)

مفاهیم اصلی	اهتمام	مصادیق / نشانه‌ها / تحلیل
شرعیات	کم	تکالیف فردی: جبران خطاها - تاوان دادن برای خطاها - پشمیانی و توبه - دنبال زن شوهر دادن نبودن - اهمیت دادن به حلال و حرام - صلح‌رحم - نگاه نکردن به نامحرم - گناه نکردن
	کم	تکالیف جمعی: حشرونشر با پسر غریبه - ظلم به دیگران - دنبال پول حرام و مال بادآورده بودن - داشتن زویند اقتصادی و پول مشکوک - مشروب‌خواری داشتن ظاهر دینی مطلوب: داشتن ریش - لباس آراسته و ساده و اتومبیل‌های معمولی - داشتن چادر مشکی (سنتی) - داشتن انگشتر عقیق - داشتن مانتو و روسری - داشتن چادر (رنگی داخل خانه) (نشانه‌های اصلی دینداری شخصیت‌های مطلوب و در برابر شخصیت‌های نامطلوب گویای وجود تقابل سلب و ایجاب است).
	خیلی زیاد	ظاهر دینی نامطلوب: داشتن ریش تراشیده - داشتن لباس شیک و تجملی و اتومبیل‌های لوکس - داشتن موی سر بلند و پشت سر بسته - داشتن صورت آرایش کرده - داشتن لباس تین‌ایجری (تأکید بر نشانه‌هایی مانند اسامی و پوشش گویای تشدید گرایش به ظواهر)
	خیلی کم	اهتمام شعائری: اقدام به امر به معروف و نهی از منکر
	کم	مشارکت دینی: وقف (متناسب با جایگاه حامی مال سریال)
	خیلی کم	اهتمام مثبت دینی در خانواده: نامگذاری مناسب - تربیت مناسب فرزندان - احترام درون خانواده همراه با عشق علاقه (نشان از دغدغه‌های دینی سرپرست خانوار دارد: محمدجواد و آذر به‌طور تلویحی نمونه همسرگزینی متناسب با معیارها هستند که تأکید زیادی بر آن نمی‌شود؛ در خانه جلیل، نوعی تربیت پهلوانی به‌جای تربیت دینی مشاهده می‌شود،
	کم	یعنی در نامگذاری نشانه‌های دینی به چشم می‌خورد و عشق و علاقه و احترام هم در میان اعضای خانواده حاکم است (مریم: «شکر می‌کنم که حرمت منو داری» و اردلان: جلیل بچه‌هایش را جوری تربیت نکرده که روی حرفش حرف بزنن) اما این لزوماً به معنای اطاعت از خدا یا اراده‌ای هم‌راستا با اراده خدا نیست؛ تزیینات منزل جلیل، ترکیبی از لوازم سنتی و انقلابی است: قاب عکس امام و برخی از شهدای انقلاب و جنگ، مدال‌ها، کاپ‌ها و لوح‌های افتخار پهلوانی؛ در خانواده فرزند، خودش می‌گوید: «مادرم می‌گه پدرم داغ یه رکعت نماز نخونده رو سر دل شیطون گذاشت و رفت»؛ اگر مهم که یک مسلمان سنتی اهل نماز و روزه و رفتن به امامزاده و معتقد به حلال و حرام است، در مورد پدر فرزند می‌گوید: «پدرش از هفت فرسخی گناه‌هم رد نشده بود»؛ تنها مورد استفاده از زبان دینی برای تربیت فرزند، سخن مادر فرزند است که به او می‌گوید: «برو وضو بگیر، بیا نماز بخون و توبه کن» که البته عملی در پی ندارد.

ادامه جدول ۵.

پژوهش‌های ارتباطی،
سال بیست‌وهفتم،
شماره ۴ (پیاپی ۱۰۲)،
تابستان ۱۳۹۹

مفاهیم اصلی	اهتمام	مصادیق / نشانه‌ها / تحلیل
شرعیات	کم	اهتمام منفی در خانواده: بی‌توجهی به سرنوشت فرزندان - نامگذاری نامناسب - ازهم‌گسیختگی - تربیت نامناسب فرزندان - همسرگزینی نامناسب - بی‌احترامی درون خانواده همراه با فقدان علاقه - آموختن بی‌حرمتی به مادر همسر (اردلان و فرزند هر دو به خاطر پول همسر می‌گزینند؛ در زمینه تعلیم و تربیت دینی تقریباً ویژگی خاصی در سریال وجود ندارد).

– نشانه‌های تصویری خاص: نورپردازی سبز. زمینه رنگ سبز. قاب عکس. صدای اذان. پخش صحبت‌های حاج‌آقا مجتهدی (حاکمی از تلاشی که برای ایجاد پیوستگی میان امامزاده، حاج‌آقا ثانی و برخی روحانیان صورت می‌گیرد).

جدول ۶. تحلیل نظام نشانه‌ای

Table 6. Analysis of the sign system

نظام نشانه‌ای	نشانه‌ها
تصویری	نمای امامزاده (ضریح و چرخش و زیارت مردم - صحن امامزاده و آب‌خوری اهدایی مریم - نمای شب با نورپردازی سبز همراه با صف‌های نماز جماعت) - منزل حاج‌آقا ثانی همراه با صحنه‌آرایی سبز - کتابخانه حاج‌آقا ثانی همراه با قاب عکس‌هایی بر سر تاقچه
حرکتی	گردش زائران برگرد ضریح امامزاده - نشستن افراد گرد حاج‌آقا ثانی و گوش دادن به سخنان وی - وجود روحیه شاد و بشاش در خانه حاج‌آقا ثانی - وجود حرکات تند و عصبی در خانه اردلان - رایج بودن گفتگو در خانه جلیل - عربده‌کشی اردلان در خانه خود و سر به‌زیر و عذرخواه بودن او در خانه حاج‌آقا ثانی - تنش و فقدان گفتگو در خانه نایب بین او و زیردستانش
گفتاری و کلامی	۱- انعکاس دینداری شهودگرای حاج‌آقا ثانی در رفتارهای او سخنان دیگران، همراه با رویکرد مناسبی در برخی موارد، ۲- دینداری اخلاق‌گرای مربوط به جلیل و خانواده‌اش با ریشه‌های اخلاق پهلوانی و ۳- دینداری مناسبی - شعاعری گل‌بانو، اکرم و کسانی که مورد استناد آنها هستند، همراه با رگه‌های پرنرنگ دینداری عامیانه

ادامه جدول ۶.

بازنمایی دینداری
در سریال‌های تلویزیونی
(مطالعه موردی:
سریال مادرانه)

نشانها	نظم نشانه‌ای
در تیتراژ ابتدای سریال روایتی از امام علی با مضمون «بزرگ‌ترین تکلیف الهی نیکی کردن به پدر و مادر است» همراه با نام یکی از حامیان مالی سریال «مؤسسه مالی و اعتباری عسکریه به چشم می‌خورد که حاکی از اهتمام ویژه به موضوعات دینی به‌ویژه احترام به پدر و مادر است. نام سازمان اوقاف و امور خیریه در تیتراژ انتهایی، تابلوی دارالایتام «دبیرستان موقوفه حاج آقا ثانی»، قاب‌هایی با مضامین دینی در خانه حاج آقا ثانی و اتاق گل‌بانو از موارد دیگر در این زمینه‌اند.	نوشتاری
سرود صدای زائران داخل امامزاده در حال خواندن زیارت و دعا - صدای صلوات نمازگزاران - صدای صلوات ورزشکاران	آوایی غیر زبان‌شناسیک
صدای اذان به‌ویژه هنگام نشان دادن امامزاده و خوردن سحری - صدای رینا هنگام افطار و سحر - صدای تحریرهای مناجات مانند - صدای قرائت سوره یوسف	موسیقایی

جدول ۷. تحلیل رمزگان‌های پنجگانه بارت

Table 7. Analysis of Barthes five cryptographies

نشانها	رمزگان
پرسش اصلی: چرا رها دچار اعتیاد، عشق خیابانی و فرار از خانه شده است؟ پرسش‌های فرعی: ۱- چرا پدر و مادر رها از هم جدا شده‌اند؟ چرا مادر رها به خارج از کشور رفته است؟ ۲- چرا اردلان نامزد قبلی خود را ترک و با مادر رها ازدواج کرده است؟ ۳- چرا اردلان درگیر زدوبندهای اقتصادی شده است؟ ۴- چرا مادر اردلان او را ترک کرده و به خانه سالمندان رفته است؟	هرمنوتیکی
اشارات آشکار و پنهان به نقش درجه اول دینداری و سبک زندگی در رفتارهای به‌سامان و نابه‌سامان فردی و اجتماعی	معنایی
غیرت/بی‌غیرتی - خطا/تاوان - جوانمردی/ناجوانمردی - کینه/بخشش - حلال/حرام - خطای واجبات/خطای مستحبات - حال/گذشته - عقل/دل	نمادین
رفتن به امامزاده برای دعا و آرامش - رفتن به خانه حاج آقا ثانی برای اظهار ندامت و طلب راهنمایی، خواندن خطبه عقد، خوردن سحری و آشتی	کنشی
ارجاع به امامزاده، رفتن به نمازخانه، پناه بردن به خدا، قرائت سوره یوسف، فال حافظ، زمینه‌های عرفانی، حاج آقا مجتهدی و روحانیت، عکس‌های امام، برخی روحانیان، شهیدان رجایی و چمران، قاب عکس‌های پهلوانی، مدال‌ها، کاپ‌ها و لوح‌های افتخار	فرهنگی

– ساختار همنشینی متن

داستان با گرفتار شدن رها در گرداب عشق خیابانی و اعتیاد آغاز می‌شود. اردلان پس از جدایی از همسر سابقش و سفر وی به خارج، فرزندان را به تنهایی بزرگ کرده است. او با حساسیت شدید خود نسبت به فرزندان و با تمکنی که دارد، همه راه‌های ممکن را برای بیرون کشیدن رها از این گرداب تجربه می‌کند. سپس با راهنمایی دوستش درمی‌یابد که ریشه مشکلات کنونی، در اشتباهات گذشته اوست: اول، آزردن مادرش که به خانه سالمندان رفته و بدون دیدار با اردلان همان‌جا در گذشته است؛ دوم، رنجاندن نامزد سابقش که به خاطر ثروت پدر رعنا او را ترک کرده است و سوم، زدوبندهای اقتصادی با نایب که برایش ثروت فراوانی به بار آورده است. اردلان با راهنمایی حاج‌آقا ثانی و دوستش محمدجواد درمی‌یابد که تنها راه حل مشکلات کنونی، جبران خطاهای گذشته است. به این ترتیب، می‌کوشد که با جلب رضایت مریم و با جدا شدن از زدوبندهای اقتصادی و از دست دادن بیشتر ثروتی که از این راه تحصیل کرده است، به خطاهای خود اعتراف کند؛ به زندان می‌رود و فرزندان را به مریم می‌سپارد. او نیز می‌پذیرد که در انتظار آزادی اردلان از زندان بماند.

– ساختار جانشینی متن

۱. تقابل مرکزی متن: در این سریال، تقابل مرکزی میان دو سبک زندگی است. اردلان، نایب، رعنا و فرزاد، دین و اخلاق را نادیده می‌گیرند و به آسیب‌های ناشی از رفتارهایشان نسبت به دیگران توجه نمی‌کنند. در سیر داستان، اردلان، رها و فرزاد عواقب بد کارشان را می‌بینند و باز می‌گردند: چهره پشیمان و سخنان از سر شرمندگی اردلان، دست کشیدن رها از عشق خیابانی و اعتیاد، موی کوتاه شده و کار آبرومند فرزاد، همه نشان از این بازگشت دارند. در برابر، سبک زندگی حاج‌آقا ثانی، محمدجواد، آذر، مریم و خانواده‌اش، همچنین اکرم و گل‌بانو بازنمایی می‌شود که هر یک، در مراتب مختلفی، دیندار، اخلاقی و معتقد به حلال و حرام هستند و می‌کوشند برای یافتن راه درست به دیگران کمک کنند. اردلان، رها و فرزاد در پایان داستان، سبک زندگی اول را رها می‌کنند و به سبک زندگی دینی باز می‌گردند و امور به سامان می‌شود.

– دال‌های فنی: انتخاب نماهای نزدیک و متوسط برای نشان دادن

چهره‌های مثبت با ظاهر دینی؛ نورپردازی سبز در امامزاده با نمازخانه و چهره و جایگاه حاج‌آقا ثانی؛ حرکت از پایین به بالای دوربین برای نشان دادن گنبد

بازنمایی دینداری
در سریال‌های تلویزیونی
(مطالعه موردی:
سریال مادرانه)

و گلدسته؛ نشان دادن صفوف نمازگزاران از بالا به پایین؛ حرکت روبه‌جلوی دوربین برای نشان دادن خانه‌های جلیل و حاج‌آقا ثانی که فضاهایی شاد، سرسبز و سنتی دارند و در برابر، چرخش به دور خود در خانه نایب در یک محدوده بسته و نشان دادن پرده‌های زندانی در قفس برای نمایش تقابلی که میان این دو گروه دیده می‌شود.

بحث و نتیجه‌گیری

موضوع اصلی سریال مادرانه، عشق خیابانی و اعتیاد دختری به نام رهاست. داستان با کندوکاو در چرایی بروز این پدیده پیش می‌رود. هرچند این پدیده می‌تواند برآمده از عوامل گوناگون فرهنگی، اجتماعی و تربیتی باشد، آنچه در سریال به تعبیر استوارت هال، ساخته و بازسازی می‌شود (کالورت و لویس، ۲۰۰۸: ۲۳۸)، تأثیر حداکثری سبک زندگی دینی بر دوری از چنین انحرافات است. البته رها کمبود محبت و تربیت صحیح دارد، فرزند طلاق است و بدون حضور مادرش بزرگ شده، اما از لحاظ مالی در رفاه کامل است. او بارها از مدرسه فرار می‌کند و دوستان مدرسه‌اش در این وضعیت بی‌تأثیر نیستند؛ اما از آنجاکه به تعبیر ریچارد دایر، در بازنمایی رسانه‌ای، رسانه‌ها ساختی را از جنبه‌های مختلف واقعیت مانند مکان‌ها، اشیا و هویت‌های فرهنگی می‌گیرند و ایجاد می‌کنند (استنفورد و آمپ، ۲۰۱۰: ۱۰۶)، سیر داستان به سمت اتفاقاتی در گذشته اردلان، پدر رها، حرکت می‌کند تا نشان دهد که رویدادهای کنونی ریشه در زمانی دارند که اردلان از راه درست دور شده و به کژای گراییده است. آنچه مورد تأکید قرار می‌گیرد، همان است که نگرش‌ها، گرایش‌ها و کنش‌های فردی وی را تحت تأثیر قرار می‌دهد و بر اساس دیدگاه هیمل‌فارب دینداری نامیده می‌شود (۱۹۷۵: ۶۰۷). به این ترتیب، دو گرایش دینی و غیردینی رودروی هم مطرح می‌شوند و نوعی کلیشه شکل می‌گیرد که به تعبیر هال، حکایت از نوعی خواست همسان‌سازی دارد و به‌طور معمول، برآمده از گونه‌ای نگاه ایدئولوژیک است که ورای کلیشه‌ها وجود دارد (مهدی‌زاده، ۱۳۸۷: ۲۰). بر اساس نشانه‌های استخراج‌شده در بخش‌های ایمانیات، اخلاقیات، شرعیات و اهتمام دینی، مبتنی بر الگوی شجاعی‌زند: نشانه‌های مثبت، همه در گرایش دینی و نشانه‌های منفی، همه در گرایش غیردینی نمود دارند. این دو گرایش، الگوی پنهان تقابل‌های موجود در سریال را شکل می‌دهند، همان‌که ساختار جان‌شینی متن نامیده می‌شود و نقش مهمی در ساخت معنا دارد (آسابرگر، ترجمه اجلائی،

۱۳۸۹: ۴۳). به این ترتیب، بر اساس نگاهی که در سریال جریان دارد، دور شدن از تربیت دینی، کم‌رنگ شدن باورها و اخلاقیات و توجه به نمادها و مناسک دینی، مهم‌ترین عوامل دور شدن از راه درست و گرایش به کژی‌ها محسوب می‌شوند. از این رو، کانون توجه در سریال مادرانه، تقابل در سبک زندگی است. از یک سو، با کسانی روبه‌رو می‌شویم که از دین و اخلاق فاصله گرفته‌اند و در معرض آسیب‌های مختلف اجتماعی قرار دارند و از سوی دیگر، کسانی را می‌بینیم که دارای گرایش دینی هستند و به گونه‌ای مصونیت دارند.

به این ترتیب و در پاسخ به پرسش‌های پژوهش، دینداری را که در سریال بازنمایی می‌شوند، بر اساس تحلیل نشانه‌های استخراج شده مبتنی بر نظر برگزیده این پژوهش (موحدیان عطار، ۱۳۹۷: ۲۳)، می‌توان به صورت زیر دسته‌بندی و تحلیل کرد. بر اساس ویژگی‌های انواع دینداری، در سریال مادرانه با سه نوع دینداری روبه‌رو هستیم: (۱) دینداری مناسکی و شعائری (تکلیف‌گرا)؛ اکرم، گل‌بانو و مادر مریم، نمونه‌های این نوع دینداری هستند. ویژگی‌ها: سرگرم بودن به عبادات و واجبات دینی، شرکت در مناسک جمعی، جمع‌آوری ثواب، تقلید و تعبد، در پی حل مشکلات زندگی بودن از راه توسل و اذکار. نشانه‌ها: پوشش ظاهری، رفتن به امامزاده، اهمیت دادن به حلال و حرام، اقدام به امر به معروف و نهی از منکر، چراغانی نیمه شعبان و زیارت اهل قبور. در این نوع دینداری، رویکرد عامیانه نیز وجود دارد. ویژگی‌ها: موروثی بودن، باور به خرافات، توجه ویژه به مراسم و شعائر عامه‌پسند، دوری از عقلانیت، گرفتن عقاید دینی از رفتار مردم و بی‌توجهی به متون دینی. نشانه‌ها: انداختن طلا در آب برای خوراندن به فردی که ترسیده، خواندن ورد و فوت کردن برای خوب شدن اعصاب، (۲) دینداری اخلاقی (اخلاق‌گرا)؛ جلیل و خانواده‌اش از جمله مریم، با این نوع دینداری تناسب بیشتری دارند. ویژگی‌ها: مهم‌تر دیدن اخلاق و پاکی درون از احکام و دستورات شرعی، اهتمام به کاستن از درد انسان‌ها و شفقت و محبت به دیگران.

البته در مورد کم‌اعتنایی به احکام و آداب شرعی و خود مرجع‌انگاری دینی، جای بحث وجود دارد. نشانه‌ها: اهمیت دادن به احترام و عشق در خانواده، توجه به روراست بودن یکدیگر، توجه به حرمت پدر و مادر و مقدم شمردن رضایت آنان بر هر چیز دیگر، (۳) دینداری عرفانی (شهودگرا)؛ حاج‌آقا ثانی و به پیروی از او، محمدجواد و آذر. ویژگی‌ها: کوشش برای چشیدن و تجربه درونی دین، تمایل به تأویل باطنی احکام و عبادات و آموزه‌های دینی، نقداندیشی و اهتمام به حال،

بازنمایی دینداری
در سریال‌های تلویزیونی
(مطالعه موردی:
سریال مادرانه)

تمایل بیشتر به دین‌ورزی فردی و عزلت و آرامش، متقاضی دستورالعمل، سلوکی و نسخه‌وار و عملیاتی بودن، علاقه به عرفان، هرچند در مورد تمایل به یافتن عبارات و دلالت‌های وحدت وجودی در متون دینی در این سطح نمی‌توان انتظار داشت. نشانه‌ها: نوع لباس پوشیدن و آرایش ظاهری حاج‌آقا ثانی، خواندن گاه‌وبی‌گاه اشعار عرفانی و فرستادن دعای ابوحمزه ثمالی برای اردلان. علاوه بر داشتن نوعی رابطه مرید و مرادی و مرجعیت برای دیگران، همراه با ارتباط قلبی با روحانیان و به‌خصوص حاج‌آقا مجتهدی، روحانی اخلاق‌گرا. به‌این ترتیب، بر اساس نشانه‌های موجود اعم از دال‌های فنی (تصویری، حرکتی، گفتاری و کلامی، نوشتاری، آوایی و موسیقایی) و رمزگان‌ها (هرمنوتیکی، معنایی، نمادین و فرهنگی)، دینداری مرجح در سریال، نوعی دینداری شهودگرا با رویکرد مرید و مرادی است که در حاج‌آقا ثانی نمود پیدا می‌کند.

از این رو، بر اساس تحلیل نشانه‌های موجود در سریال مادرانه، اولاً، تأکید می‌شود که دلیل بروز آسیب‌هایی مانند اعتیاد و عشق خیابانی، دور شدن از سبک زندگی دینی است و برای حل این معضل نیز بازگشت به سبک زندگی دینی تجویز می‌شود. ثانیاً، در میان دینداری‌های بازنمایی شده، گونه‌ای دینداری عرفانی (شهودگرا) با ویژگی‌های مدنظر، مورد تأکید قرار می‌گیرد که در آن، روابط مرید و مرادی، با رویکرد مناسکی و ارتباط قلبی با یک روحانی اخلاق‌گرا همراه شده است. گونه‌های دیگر دینداری، اعم از دینداری‌های اخلاقی (اخلاق‌گرا) و مناسکی - شعائری (تکلیف‌گرا) نیز به‌گونه‌ای با محوریت اصلی دینداری شهودگرا مرتبط می‌شوند.

نکته پایانی: آنچه در مواجهه با پدیده‌هایی مانند عشق خیابانی و اعتیاد، کمتر به چشم می‌خورد، بررسی واقع‌نگر و تا حد امکان، همه‌جانبه موضوع و بر این اساس، دادن وزن مناسب به عوامل مختلف است. برای مثال، اگر در کنار عوامل مختلف فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی، سبک زندگی و نوع نگرش دینی هم در پدیدار شدن این‌گونه ناهنجاری‌های اجتماعی تأثیر دارد که دارد؛ ضروری است در جایگاه مناسب خود قرار گیرد. زمانی که با ارائه نوع دینداری، در پی کمک به حل این مشکل هستیم، در کنار طرح امور معنوی که می‌توانند بسیار تأثیرگذار باشند، از توجه به نگاه عقلانی و خردورانه هم نباید غفلت کنیم. بر این اساس، پیشنهادی که می‌توان برای سیاستگذاران و برنامه‌سازان رسانه مطرح کرد، توجه به رویکردی واقع‌نگر، همه‌جانبه و متوازن در برخورد با مسائل پیچیده اجتماعی و دینی است.

پژوهش‌های ارتباطی،
سال بیست و هفتم،
شماره ۲ (پیاپی ۱۰۲)،
تابستان ۱۳۹۹

منابع

- آسابرگر، آرتور. (۱۳۸۹). *روش‌های تحلیل رسانه‌ها* (ترجمه پرویز اجلالی). تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- احمدی، بابک. (۱۳۸۸). *از نشانه‌های تصویری تا متن*. تهران: مرکز.
- استریناتی، دومینیک. (۱۳۸۰). *مقدمه‌ای بر نظریه‌های فرهنگ عامه* (ترجمه ثریا پاک‌نظر). تهران: گام نو.
- استوری، جان. (۱۳۸۶). *مطالعات فرهنگی، درباره فرهنگ عامه* (ترجمه حسین پاینده). تهران: آگه.
- اسمارت، نینیان. (۱۳۸۹). *دین پژوهی* (ترجمه سیدسعید رضا منتظری و احمد شاکر نژاد). قم: ادیان.
- بارت، رولان. (۱۳۸۰). *اسطوره در زمانه حاضر* (ترجمه یوسف اباذری). **ارغنون**، ۱۸.
- بهشتی، محمدعلی. (۱۳۹۲). *تحلیل نشانه‌شناختی نحوه بازنمایی نمادهای مذهبی در سینمای ایران (مورد مطالعه: فیلم‌های پر فروش دهه ۱۳۸۰)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه باقرالعلوم، دانشکده علوم سیاسی و اجتماعی قم.
- پیرس، چارلز سندرز. (۱۳۸۱). *منطق به‌مثابه نشانه‌شناسی: نظریه نشانه‌ها* (ترجمه فرزانه سجودی). *زیبا شناخت*، ۶.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۲). *شریعت در آینه معرفت*. قم: مؤسسه فرهنگی رجا.
- حسینی پاکدهی، علیرضا؛ نقیب‌سادات، سیدرضا و گودرزی، محسن. (۱۳۹۶). *بازنمایی دین در سینمای پس از انقلاب؛ رابطه با زمینه‌های اجتماعی و دین رسانه‌ای شده. جامعه‌شناسی هنر و ادبیات*، ۱۹(۱).
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۶۸). *صحیفه نور*. جلد ۱۰، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- دورکیم، امیل. (۱۳۸۳). *صور بنیانی حیات دینی* (ترجمه باقر پرهام). تهران: مرکز.
- سجودی، فرزانه. (۱۳۹۳). *نشانه‌شناسی کاربردی*. چاپ سوم، تهران: علم.
- سروش، عبدالکریم. (۱۳۷۸). *اصناف دین‌ورزی*. کیان، ۵۰.

بازنمایی دینداری
در سریال‌های تلویزیونی
(مطالعه موردی:
سریال مادرانه)

- شجاعی‌زند، علی‌رضا. (۱۳۸۶). تلویزیون و نگرانی‌های دینی. **رواق هنر و اندیشه**، ۱۴، ۲۸-۲۵.
- شجاعی‌زند، علی‌رضا. (۱۳۸۴). مدلی برای سنجش دینداری در ایران. **جامعه‌شناسی ایران**، ۱۶(۱)، ۶۶-۳۴.
- راودراد، اعظم و معتمدی، بشیر. (۱۳۹۶). بررسی امکان بازنمایی امر قدسی در قالب تصویر متحرک. **دین و ارتباطات**، ۲۰(۴).
- راودراد، اعظم و سلیمانی، مجید. (۱۳۸۹). بازنمایی گفتمان سنت اسلامی از تجربه دینی در سینمای ایران؛ تحلیل گفتمان فیلم زیر نور ماه. **رسانه**، ۲.
- راودراد، اعظم؛ سلیمانی، مجید و حکیمی، رویا. (۱۳۹۰). تحلیل بازنمایی گفتمان‌های دینی در سینمای ایران (مطالعه موردی فیلم کتاب قانون). **مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران**، ۱۱(۱).
- کاظمی، عباس و پرویزن، مرتضی. (۱۳۹۱). دینداری و گفتمان تلویزیونی در ایران. **جامعه‌شناسی ایران**، ۱۳(۳).
- محدثی، حسن. (۱۳۹۱). **جامعه‌شناسی دین - روایت ایرانی**. تهران: شرکت بین‌المللی پژوهش یادآوران.
- ملکیان، مصطفی. (۱۳۷۸). دین و دینداری در جهان معاصر. **هفت آسمان**، ۲(۱).
- موحدیان عطارد، علی. (۱۳۹۷). انواع دینداری: ویژگی‌ها، آسیب‌ها و اقتضانات. **دو مطالعات معنوی**، ۲۵(۷)، ۳۵-۷.
- موسی‌پور، ابراهیم. (۱۳۹۳). **مقدمه‌ای بر پژوهش دین عامیانه**. تهران: جوانه توس.
- مهدی‌زاده، سیدمحمد مهدی. (۱۳۸۷). **رسانه‌های و بازنمایی**. تهران: دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها.
- نوربخش، یونس و مولایی، محمد مهدی. (۱۳۹۰). دین رسانه‌ای (دین الکترونیک) در «رسانه دینی، دین رسانه‌ای». **مجموعه مقالات همایش بین‌المللی دین و رسانه**، چاپ اول، قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی.
- نیک‌پی، امیر و همکاران. (۱۳۸۲). **دینداری مدرن، دینداری حاکم بر جوانان ایرانی**. بازیابی شده از: <http://www.isa.org.ir>
- ویلیامز، کوین. (۱۳۸۴). **درک تئوری رسانه‌ها** (ترجمه رحیم قاسمیان). تهران: ساقی.

همیلتون، ملکم. (۱۳۷۷). *جامعه‌شناسی دین* (ترجمه محسن ثلاثی). تهران: تبیان.
هیوارد، سوزان. (۱۳۸۰). *مفاهیم کلیدی مطالعات سینمایی* (ترجمه فتاح محمدی). زنجان: هزاره سوم.

پژوهش‌های ارتباطی،
سال بیست‌وهفتم،
شماره ۴ (پیاپی ۱۰۴)،
تابستان ۱۳۹۹

Barthes, R. (1974). *S/Z*, Translated by Richard Miller, Prefaced by Richard Howard, Blackwell.

Calvert & Levis. (2008). *Television Studies: The Key Concepts*, Second Edition, Routledge.

De Saussure, F. (1959). *Course in General Linguistics*, Edited by Charles Bally and Albert Sechehaye in collaboration with Albert Reidlinger, Translated from the French by Wade Baskin, Philosophical Library.

Hall, S. (1999). *The Cultural Studies Reader*, Edited by Simon During, Routledge.

Himmelfarb, H. S. (1975). Measuring Religios Invoeement. *Social Forces*, 53(4), 606-618.

Khosrokhavar. F. (2007). The New Relagiosity in Iran. *Social Compass*, 54(3), 453-463.

Peirce, C. S. (1931). *The Collected Papers*, CP Editorial Introduction to Electronic Edition Membra Ficta Disjecta, Editorial Introduction by John Deely, I2, Cambridge Harvard University Press.

Stafford, R. & Amp, G. B. (2010). *The Media Student's Book*, Routledge.

Representation of Piety in Tv Series (Case: Madaraneh)

By: Aboutorab Talebi, Ph.D.* & Ehsan Gharani, M.A.✉

Abstract:

The article conducted to study the piety represented in television, in the case of the Madaraneh series. The series was broadcasted on TV channel 3 of IRIB during Ramadan in 2013. It attracted the most viewers and satisfaction and represented the religiosity in a special way. This study is based on the theory of representation, according to which the media do not convey but create meaning and construct the world through representation. The research method was semiotics. The religious symbols in this series have been extracted and the findings have been studied and analyzed. The results showed that In this series, a kind of mystical (intuitive) religiosity with disciple and desired (Moridi and Moradi) themes is represented, along with a moral approach and a relationship with a moralistic cleric, as the preferred religiosity. There were a relationship between The two types of moral and ritual (obligation-oriented) religiosity with the main focus of intuitive piety.

Keywords: Religiosity, Representation, Semiotics, Media